

Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографічна діяльність вчених історичного факультету Харківського університету у другій половині ХХ ст. У статті розглядається питання внеску вчених Харківського університету у публікації історичних документів. Проблема археографічної діяльності істориків у Харкові в зазначений період розкривається з урахуванням загальних тенденцій розвитку археографії в Україні. Визначена тематика видань та характер взаємодії вчених істориків університету із співробітниками архівних установ Харкова.

Ключові слова: археографія, архів, видання, історики, документ, публікація.

Павлова О. Г., Пікалов В. Г. Археографическая деятельность ученых Харьковского университета исторического факультета во второй половине ХХ в. В статье рассматривается вклад ученых Харьковского университета в публикации исторических документов. Проблема раскрывается с учетом общих тенденций развития археографии в Украине. Определена тематика изданий и характер взаимодействия ученых историков университета с сотрудниками архивных учреждений Харькова.

Ключевые слова: археография, архив, издание, историки, документ, публикация.

Pavlova O. G., Pikalov V. G. Archaeographical Occupation of the Scientists of Historical Faculty in Kharkiv University in the Second Half of XX Century. In this article the problems of the participation of the Kharkiv University scientists in publications of historical documents are considered. The problem of archaeological occupation in Kharkiv in certain period is revealed with a glance of general tendencies of archaeological development in Ukraine. The thematics of publications and the character of the interaction between the University historian scientists and the workers of Kharkiv archival institutions is determined.

Keywords: Archeography, archive, publication, historians, document, publication.

Історія розвитку археографії в Україні в останні роки все більше набуває актуальності і потребує висвітлення в історико-архівознавчій літературі. Сучасний стан і завдання розвитку

археографії в Україні потребують комплексного дослідження питань історії становлення та розвитку археографічної науки, а також аналізу науково-видавничої діяльності архівних та інших наукових установ.

Але до сьогодні не маємо праць, які б частково чи узагальнено характеризували комплекси опублікованих документів і пам'яток, наукову цінність видань, враховуючи методика їх підготовки, та повноту і об'єктивність висвітлення мовою архівних документів багатьох історичних проблем. Не достатньо проаналізована і участь у археографічній діяльності як співробітників архівних установ, так і вчених-істориків. Особливо це стосується періоду другої половини ХХ ст.

Однак, слід згадати, що узагальнений аналіз археографічної діяльності архівних установ в Україні був зроблений на початку ХХІ ст. в монографічному виданні «Нариси з історії архівної справи в Україні» за авторством С. Прилепішової [22, с. 492-510]. Автор вірно вказала тенденції розвитку археографії в Україні у другій пол. ХХ ст., проаналізувала археографічну діяльність центральних архівних установ, визначила видавничі теми та характер їх постановки, звернула увагу на вирішення теоретико-методологічних питань археографії та ін. Але у цій статті мало уваги приділено видавничій діяльності обласних архівів. Що ж стосується вкладу вчених істориків Харківського університету в підготовку до видання історичних документів, то це питання до сьогодні майже не знайшло висвітлення ні в архівознавчій, ні в історичній науковій літературі. Деякі аспекти участі у видавничій діяльності архівів окремих вчених Харківського університету висвітлювалися в статтях біографічного та біобібліографічного характеру [1; 10; 17; 28], а також в окремих працях, що аналізували співпрацю обласного архіву і історичного факультету, в тому числі і в напрямку підготовки і видання документів [4; 7; 8; 13; 20 та ін.]. Виходячи з цих завдань автори і вбачають актуальність дослідження теми розвитку археографії у Харкові у другій половині ХХ ст. і, зокрема, у Харківському університеті.

В Харкові центром археографічної діяльності з 70-х рр. ХХ ст. виступав обласний державний архів. Він – спадкоємець багатьох реорганізованих раніше архівів, успадкував і археографічні традиції, що почали формуватися тут ще з кінця ХІХ ст. Початок систематичної археографічної діяльності у Харкові ми пов'язуємо з історією діяльності Харківського історико-філологічного товариства та його членів, і в великій мірі з одним із найактивніших його діячів і керівників, видатним істориком і архівістом України Д. І. Багалієм. З цього часу історики-джерелознавці Харківського університету не залишалися осторонь видавничої діяльності архівів, брали участь у підготовці не лише регіональних, але і загальноукраїнських документальних видань. Досягнення харківських архівістів отримало визнання і в факті присвоєння заснованої у 2002 р. премії в галузі

архівознавства, документознавства та археографії імені видатного вченого, архівознавця, професора Харківського університету В. І. Веретенникова (1880–1942).

Слід відмітити, що у повоєнний час значно активізувалася археографічна робота архівних установ України, до якої долучився і Державний архів Жовтневої революції (Харків) та Державний архів Харківської області. Першим документальним виданням цього періоду, став невеликий за обсягом документальний збірник «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині» (1944) [9].

Аналізуючи процес розвитку археографії в Україні з другої половини ХХ ст., приходимо до висновку, що він був багато в чому спричинений як завданнями розвитку архівної справи, так і безпосередньо проблемами розвитку історичної науки, а також суспільно-політичними, ідеологічними завданнями, які ставилися Радянською державою. Характер і зміст публікацій залежав від декількох чинників: підпорядкованості архівів, наявності наукових археографічних центрів та відповідних спеціалістів в архівних закладах. Тому до видавничої діяльності архівні установи залучали істориків наукових та навчальних закладів [22, с. 493]. Вчені історичного факультету Харківського університету, досліджуючи різні проблеми історії Радянської України, досконало вивчаючи джерельну базу в архівах також долучалися і до підготовки та видання збірників документів з певної тематики.

На середину ХХ ст. в університеті працювали історики-джерелознавці А. Г. Слюсарський, С. М. Королівський, І. Л. Шерман, І. К. Рибалка, К. К. Шиян, М. А. Литвиненко, В. М. Довгопол та ін., які ґрунтовно, на основі документальних архівних матеріалів, досліджували проблеми історії селянського руху в Україні, історії Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та іноземної інтервенції та ін. З середини ХХ ст. приділялася також увага науковців джерелознавчому дослідженню історії революційного руху в Україні в дожовтневий період, зокрема, першої російської революції 1905–1907 рр. та ін. Результатом цього стало видання харківським обласним архівом ряду збірників документів, в яких мовою документів висвітлювалися проблеми Жовтневої революції, громадянської війни та іноземної інтервенції та ін. До упорядкування та редагування яких, поряд з архівними працівниками, залучалися і співробітники історичного факультету І. К. Рибалка, І. Л. Шерман, Л. В. Гусєва, Є. П. Шаталіна та ін. [2, 1 та ін.].

Одним із чинників обрання тематики для публікації документів стали ювілеї Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 1955 р. з нагоди такого ювілею було підготовлено збірку документів з вступним словом одного із видатних вчених історичного факультету, професора С. М. Королівського (1904–1977) [22]. З середини 1950-х рр. він

активно співпрацював з архівними установами з підготовки та видання документальних джерел. В його творчій науковій спадщині не лише монографії, збірники статей, навчальні посібники, але і археографічні видання, в тому числі і з історії археографії [17]. Серед дослідних проблем, що принесли йому авторитет визнаного історика – це (на той час недостатньо вивчені) питання боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення радянської влади в Україні, утворення Української радянської держави та початкового етапу її розвитку. Йому також першому в українській історіографії належать узагальнюючі праці, що висвітлюють історію рад радянських робітничих і селянських депутатів в Україні під час підготовки і проведення Жовтневої революції, українського національного руху в цей період та ін. [28, с. 11]. Однією із найголовніших наукових праць вченого з цієї проблематики стала робота, присвячена перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні [18].

Отже, глибоке знання радянського періоду історії України, а також архівних матеріалів дозволило С. М. Королівському поєднувати дослідну і археографічну роботу. Результатом цього стала підготовка під його керівництвом і за його редакцією та вступними статтями фундаментального п'ятитомного видання збірок документів і матеріалів з історії Жовтневої революції на Україні [28, с. 13]. Він також був відповідальним редактором тритомного видання збірника документів з історії громадянської війни на Україні [6] та автором джерелознавчих оглядів документів і рецензій на путівники (в тому числі і тематичні) по фондах Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, що вийшли у 1960 та 1961 рр. [29, с. 28, 31].

З середини 1950-х рр. посаду професора кафедри історії Росії факультету зайняв провідний архівознавець (на початку 1930-х рр. очолював архівознавчий факультет Харківського педагогічного інституту професійної освіти) К. К. Шиян [33, с. 318]. Його наукові інтереси проявлялися в межах традиційних для того часу наукових проблем історичної науки. Свої дослідження він присвячував аграрній історії дорадянського часу, розвитку подій Жовтневої революції у Харкові, відбудови промисловості та участі у ній робітничого класу та ін. [33, с. 318]. Як архівіст-археограф він укладав збірки документів з історії харківських заводів, та редагував збірки документів, присвячені історії робітничого класу в Україні [24].

Археографічна робота на факультеті з цього часу пов'язана і з діяльністю видатного джерелознавця і архівознавця професора І. Л. Шермана (1912–1989). До викладацької діяльності в університеті він мав достатній досвід архівної роботи (займав посаду директора Центрального історичного державного архіву давніх актів УРСР (Харків), а також вченого археографа Головного архівного управління

НКВС СРСР). І. Л. Шерман неодноразово виступив як упорядник і редактор важливих збірників документів з історії громадянської війни та села 1920–1930-х рр. Зокрема, у 1957 р. за його участю було підготовлено документальний збірник «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920)» [25]. У 1961 він редагував збірник «Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр.», документи якого розкривають історію радянських державних органів і громадських організацій [16].

У 1960-ті рр. значно активізувалося використання архівних документів. Зокрема, це підготовка різноманітних документальних наукових видань, публікація у періодичній печаті, на радіо та телебаченні [34, с. 36]. В цей же період серед уже згаданих професорів історичного факультету до археографічної діяльності долучався і засновник кафедри історіографії, допоміжних історичних дисциплін і методики історії видатний вчений історіограф, професор В. І. Астахов (1922–1972). Він не лише займався проблемами історіографії та джерелознавчими студіями, але виступив і в якості редактора збірника документів «Артем на Україні», що був виданий у Харкові у 1961 р.

Серед викладачів університету цього періоду, що в своїй науковій діяльності надавали великого значення виявленню, вивченню і виданню архівних документів з історії України слід згадати професора І. К. Рибалку. Зокрема, під його керівництвом і за його участю було підготовлено і видано чотири збірники документів, присвячених проблемам історії селянства та громадянської війни [10, с. 7]. Однією із перших його археографічних праць стало редагування опису документальних матеріалів фонду Р-257 Центрального Державного архіву Жовтневої революції (Харків), присвяченого діяльності Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян [3]. Виконуючи завдання, що ставилося перед архівістами – широкого розкриття історії робітничого та селянського рухів на Україні, у 1959 р. за загальною редакцією І. К. Рибалки (1919–2001) була видана збірка документів «Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки, 1926–1932» [2]. Через декілька років (1968) за його ж загальною редакцією був підготовлений збірник документів і матеріалів «Комітети незаможних селян України (1920–1933)» [15].

У 1960–1967 рр. вийшло ряд збірників документів, присвячених історії громадянської війни в Україні. Зокрема, до першого тому трьохтомного видання збірника документів і матеріалів «Гражданская война на Украине, 1918–1920» вступну частину підготував І. К. Рибалка [6]. Він також був редактором і автором ґрунтовної вступної статті до підготовленого колективом Харківського обласного архіву збірника документів і матеріалів «Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.» [30], що вийшов із друку у 1973 р. [29, с. 36]. До авторського колективу цього збірника

входила і співробітниця історичного факультету Є. П. Шаталіна, яка у 1973 р. захистила під керівництвом професора І. Л. Шермана дисертацію за темою «Радянська археографія громадянської війни та іноземної військової інтервенції на Україні (1920–1941)». Згаданий вище збірник вміщував цікаві документи із архівних фондів Центральних архівних фондів СРСР та України, а також харківських архівів. Поряд з архівними документами тут були розміщені і матеріали періодичного друку, головним чином, більшовицьких партійних і радянських часописів 1918–1920 рр.

Всього за період 1944–1973 рр. харківські архівознавці у співпраці з істориками університету видали біля 15 збірників документів.

У 1980 роки публікаційна робота архіву дещо згортається. Але з початку 1990-х рр., в умовах здобуття Україною незалежності, спостерігається активізація археографічної діяльності архівних працівників і істориків. Цьому сприяло зростання наукового та суспільного інтересу до української історії, створення двох спеціальних архівно-археографічних науково-дослідних установ: Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Всеукраїнського науково-дослідного інституту архівознавства та документознавства, що також спричинило необхідність організації підготовки спеціалістів в галузі архівної справи. Це привело до відкриття в системі історичної освіти нової спеціальності «Архівознавство» [8]. На історичному факультеті Харківського університету така спеціальність була введена при кафедрі історіографії, джерелознавства та археології у 1995 р. [8, с. 185, 186]. Це дозволило розширити викладання спеціальних архівознавчих курсів. З цього часу, серед інших дисциплін, для студентів нової спеціальності читається і курс «Археографія».

Випускники кафедри для наукового дослідження, серед інших, обирають теми дисертацій, основою яких є джерелознавчий аналіз документальних фондів обласного архіву. Зокрема, при кафедрі, на основі аналізу документальних комплексів фондів ДАХО, під керівництвом професора С. М. Куделка, були підготовлені дисертації Г. Ю. Канишевим «Документи робітничо-селянських інспекцій Харківщини 1920–1934 рр.» [12] та Ю. Л. Селевич «Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.» [27]. Результатом багатолітньої творчої співпраці архіву і факультету стало також обрання керівниками Харківського відділення Спілки архівістів України професора А. І. Епштейна, а потім доцента Б. П. Зайцева. (Нині голова відділення цієї Спілки – директор ДАХО Л. М. Момот).

Державний архів Харківської області в нових умовах, при ініціативі тодішнього директора В. В. Резнікової, став також одним із активних учасників процесу видання архівних документів. До підготовки археографічних збірників документів із фондів ДАХО значну увагу

приділяли і викладачі історичного факультету А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, В. В. Калініченко, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов та ін. У 1992 р. було започатковане видання серії збірок документів і матеріалів із фондів обласного архіву під назвою «Старовинні міста Харківщини». Завданням цієї серії упорядники вбачали оприлюднення найцікавіших документів із фондів обласного архіву Харківської області, що розкривали історію найдавніших міст Слобідської України. Відкрили зазначену серію збірки документів, присвячені м. Валкам та м. Зміюву. В наступні роки авторським колективом була презентована в документах історія: м. Чугуїва (1993), м. Вовчанська, м. Ізюма, м. Краснокутська, м. Куп'янська (1994), м. Богодухів та м. Золочіва (1995) [20, с. 129]. Редактором цієї серії виступив професор А. І. Епштейн, до складу редакційної колегії входили вчені факультету Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов, С. В. Потрашков.

З 1993 Державним архівом Харківської області була розпочата друга серія археографічних видань – збірників архівних документів і матеріалів «Краю мій, Слобожанщино!». Головним редактором якої став професор історичного факультету Б. К. Мигаль, а більшу частину членів редакційної колегії також склали співробітники факультету – А. І. Епштейн, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. В. Потрашков. Розпочато її було збіркою документів та матеріалів, присвячених с. Бабаї. Протягом 1994–1995 рр. вийшла збірка документів «Харківський район» у двох частинах. У 1995–1996 рр. у двох частинах були видані документи, присвячені одному із найстаріших містечок Слобожанщини «Мерефі», у 1996 р. – «Огульці» 1997 – «Лебедин», 1998 – «Артемівка», «Дергачі», 1999 – «Кегичівський район». Це – цінні збірники документів, які, на основі публікації архівних матеріалів, розповідають про минуле рідного краю, його матеріальну і духовну культуру. Вперше архівні матеріали стали доступними для широкого загалу, а кожен читач отримав унікальну можливість відчутти співпричетність до багатовікової історії свого краю. Кожна збірка серії – це підбір найцікавіших архівних документів, які розповідають про історію заселення та географію окремих населених пунктів Слобожанщини, сільське господарство, промисловість, торгівлю, благоустрій, духовне життя населення та ін. Документи у збірниках систематизовані за тематичними розділами, тексти подані мовою оригіналу, без коментарів. В деяких випадках документи друкувалися скорочено, іноді до документів подані короткі довідки. Хронологічно збірники охоплюють період від початку заселення Слобожанщини до середини ХХ с. і розкривають, на основі раніше не опублікованих оригінальних документів, повсякденне життя слобожан, їх побут, культуру, духовність.

Підтримку в університетських колег архівні працівники знайшли і при започаткуванні у 2003 р. нової документальної серії «Слобожанські родоводи». Перший випуск «Село Лозова, Богодухівський район: Збірник архівних документів 1880–1890 рр.», представляє собою зібрання метричних книг Різдвяно-Богородицької церкви с. Заброди Богодухівського району. Передмову до цього видання підготував професор історичного факультету С. І. Посохов, а до редакційного колективу входив професор С. М. Куделко.

У 2004 р. у зв'язку з підготовкою до святкування 350-річчя міста Харкова було підготовлено на основі документальних фондів харківських архівів новий збірник «Харків: Збірник архівних документів і матеріалів», де головним редактором також виступив С. І. Посохов. Результатом одного із останніх спільних видавничих проєктів обласного архіву, історичного факультету, Центру краєзнавства університету та Академічної бібліотеки Латвійського університету став збірник «Латыши на Харьковщине» [19]. Головним редактором якого став декан факультету, доктор історичних наук, професор С. І. Посохов, а членом авторського і редакційного колективу став професор факультету, директор Центру краєзнавства С. М. Куделко.

Багаторічні дослідження з історії українського селянства, опрацювання багаточисленних документів в архівних фондах України і Росії, дозволили і професору факультету, історично-аграрнику В. В. Калініченку провести велику роботу по редагуванню документальних видань, присвячених проблемам Голодомору в Україні [5].

До археографічної діяльності можна віднести і підготовку та публікацію архівних документів на сторінках періодичного друку. Зокрема, один із провідних архівістів-археографів університету Б. П. Зайцев, у зв'язку з 200-літтям Харківського університету, започаткував у газеті «Харківський університет» та в інших періодичних виданнях публікацію серії документів присвячених історії університету. Самостійно та у співавторстві із викладачами історичного факультету Ю. Й. Журавським, С. М. Куделком, Б. К. Мигалем, С. І. Посоховим на сторінках «Харківського університету» та журналу «Universitas» була опублікована і продовжує публікуватися значна частина архівних документів і матеріалів із фондів ДАХО, архіву Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [1, с. 6; 21]. У 2003 р. в одному із номерів «Харківського альманаха» Б. П. Зайцев, разом із співробітником Харківського архіву О. С. Гніздило опублікував документи присвячені діяльності Харківського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини [14].

В останні роки факультет активізував співпрацю з Центральним державним науково-технічним архівом України (м. Харків). Це

проявляється у підготовці і проведенні спільних виставок, а також підготовці до публікації документів. Зокрема, викладачі факультету виступають рецензентами збірників документів. Наприклад, С. М. Куделко виступив рецензентом путівника [32] та історичного нариса за документами архіву «Роки війни і відбудови» [26].

Таким чином, на історичному факультеті в усі часи розвивалася співпраця з архівними установами міста по підготовці і виданню документів, завдяки якій у II половині XX – на початку XXI ст. була підготовлена і видана значна кількість документальних збірок. Археографічні видання є також відображенням суспільних та наукових інтересів в певний історичний період. Тому співпраця історичного факультету і обласного архіву виходила як з науково-дослідних тем науковців, так і завдання розвитку історичної науки, краєзнавства, архівознавства, забезпечення документальною базою наукових і освітніх завдань, що давало можливість більш широкого доступу до архівних документів істориків, краєзнавців, громадськості.

Примітки

1. *Борис Петрович Зайцев (к 80-летию со дня рождения): Библиографический указатель* / Сост. В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая. – Х., 2007.
2. *Борьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки, 1926–1932: Зб. док. і мат.* / Упор. М. П. Авдушєва, В. О. Вострікова, Л. В. Гусєва [Ред. І. К. Рибалка]. – Х., 1959.
3. *Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян: Опис документальних матеріалів фонду З-257: Крайні дати док. мат., 1920–1933 рр.* / ЦДАЖР УРСР; склад. О. Є. Кривошеєва / Ред. І. К. Рибалка. – Х., 1957.
4. *Гніздило О. С., Зайцев Б. П. Відзначення в Харкові професійного свята працівників архівних установ* / О. С. Гніздило, Б. П. Зайцев // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2004. – Серія: Історія. – Вип. 36. – № 633.
5. *Голодомор 1932–1933 років на Харківщині*. – Х., 2008.
6. *Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн.* – К., 1967.
7. *Зайцев Б. П., Куделко С. М. Источниковедение на кафедре историографии, источниковедения и археологии* / Зайцев Б. П., С. М. Куделко // *Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1-2 ноября 1994 г.* – Х., 1994.
8. *Зайцев Б. П., Павлова О. Г. Викладання архівознавства на історичному факультеті Харківського університету (1964–2006 рр.)* /

- Б. П. Зайцев, О. Г. Павлова // Методичний вісник історичного ф-ту ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – № 5.
9. *Звіртва і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині*: Зб. док. – Х., 1944.
 10. *Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик / Вст. ст. В. В. Калініченко. Упоряд. Ю. Г. Шевченко, В. Д. Прокопова. – Х., 1999.*
 11. *Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937 рр.*: Зб. док. і мат: у 3-х т. / Ред. кол. І. Х. Ганжа, Л. В. Гусева, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман та ін. – К., 1962–1965.
 12. *Канішев Г. Ю.* Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920–1934 рр. як історичне джерело: автореф. дис... канд. іст. наук / Г. Ю. Канішев. – Дніпропетровськ, 2003.
 13. *Кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – 40 років. – Х., 2004.*
 14. *К истории Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины / О. С. Гнездило, Б. П. Зайцев // Харьковский историографический альманах. – 2003. – Весна–лето.*
 15. *Комітети незаможних селян України (1920–1933)*: Зб. док. і мат. – К., 1968.
 16. *Комітети незаможних селян Харківщини 1920–1933 рр.*: Зб. док. і мат. – Х., 1961.
 17. *Короливский С. М.* Вопросы истории и археологии Великой Октябрьской социалистической революции на Украине / С. М. Короливский. – Х., 1969.
 18. *Королівський С. М., Рубач М. А., Супруненко М. І.* Победа Советской власти на Украине / С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко – М., 1967.
 19. *Латвійши на Харьковщине*: Сб. документов и материалов / Гос. архив Харьковской обл. Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского университета. – Х., 2011.
 20. *Момот Л. М.* Творче співробітництво кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХДУ з Харківським обласним державним архівом / Л. М. Момот // Материалы и тезисы научной конференции, посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ (II Астаховские чтения) 1-2 ноября 1994 г. – Х., 1994.
 21. *Основні джерела з історії Харківського університету / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // Харьковский историографический альманах. – 2002. – Осень.*

22. *Прилепішева Ю. А.* Археографічна діяльність архівних установ / Ю. А. Прилепішева // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002.
23. *Подготовка* Великой Октябрьской социалистической революции на Украине: Сб. док. и мат. – К., 1955.
24. *Промышленность* и рабочий класс Украинской СРСР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.): Сб. док. и мат. / К. К. Шиян, П. П. Бачинський и др. – К., 1964.
25. *Радянське будівництво* на Україні в роки громадянської війни (1919–1920): Сб. док. – Х., 1957.
26. *Роки війни і відбудови*: Історичний нарис за документами ЦДНТА України / Авт.-упор. Н. В. Миргород, А. О. Алексеєнко. – Х., 2006.
27. *Селевич Ю. Л.* Діяльність Харківської духовної консисторії в ХІХ–на початку ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук / Ю. Л. Селевич. – Х., 2010.
28. *Степан* Мефодійович Королівський: Біобібліограф. покажчик / Вст. ст. І. К. Рыбалки. – Х., 1972.
29. *Харьков* и Харьковская губерния в первой русской революции 1905–1907: Сб. док. – Х., 1955.
30. *Харьковщина* в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943 гг.): Сб. док. и мат. / Сост. Н. К. Калужная, Л. Ф. Майстренко, В. К. Онищенко и др. – Х., 1965.
31. *Харьковщина* в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918–1920 гг.: Сб. док. и мат. / Сост. А. И. Бурик, Е. В. Дягилев, Н. К. Калужная, Е. П. Шаталина и др. / Под ред. И. К. Рыбалки. – Х., 1973.
32. *Центральний державний науко-технічний архів* в Україні: Путівник / Авт.-упорядн. А. О. Алексеєнко, М. А. Балишев, О. Є. Дождьева, С. В. Семенов. – Х., 2009.
33. *Шиян* Кир Карлович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету / Уклад. Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. – Т. 2: Історики. – Ч. 2: 1933–2000 рр.
34. *Шульга Л. Г.* Очерки истории Государственного архива Харьковской области (по воспоминаниям бывшего директора архива) / Л. Г. Шульга. – Х., 2008.